

KUVA-Yİ MİLLİYE MÜZESİ'NDEKİ SIRP KRALI II. STEFAN UROŠ MILUTIN (1282-1321) DÖNEMİNE AİT GÜMÜŞ SİKKE

Ceren ÜNAL*

ÖZET

Türkiye'nin kuzeybatısında, Balıkesir ilinde yer alan Kuva-yi Milliye Müzesi 1996 yılında kurulmuştur. Kuva-yi Milliye Müzesi'nde yaklaşık olarak 2.500 adet farklı kültürler ve dönemlere ait sikke bulunmaktadır. Kuva-yi Milliye Müzesi'nde, 2011 ve 2012 yılı Ağustos ayları arasında yapılan çalışmalar sonucu Ortaçağ Sırbistan dönemine tarihlenen bir adet nadir buluntu gümüş sikke tespit edilmiştir.

Kuva-yi Milliye Müzesi'ndeki¹ Sırp hükümdar II. Stefan Uroš Milutin (1282-1321) iktidarına tarihlenen bir adet gümüş sikke/dinar², Anadolu'ya ticaret yoluyla girmiş olmalıdır. Bir grup gümüş Venedik sikkesi ile beraber bulunan Sırp dinarı, dönemin etkin kültürlerinden Bizans İmparatorluğuna ait sanılarak sınıflanmıştır. Yapılan araştırmalar sonucu 13. yüzyıl sonu Sırp Krallığı dönemine tarihlenen gümüş sikkenin Anadolu'ya girişi ise muhtemelen Venedik ile yapılan ticaretle gerçekleşmiştir. Müzede korunan sikke Doğu ile Batı arasında, özellikle deniz aşırı ticaretin merkezi konumunda olan Anadolu'nun zengin kültürünün yansımasıdır.

12. yüzyılda Bizans İmparatorluğunun gücünün zayıflamasıyla, Balkanlarda yaşayan toplumlar arasında bağımsızlık düşüncesi gelişmiştir. 12. yüzyılda kurulan Sırp Krallığı giderek güçlenerek Balkanlarda sınırlarını genişletmiş ve Bizans İmparatorluğu ile Batıdaki devletler arasında denge unsuru olarak önemli bir konuma ulaşmıştır. Sırp Krallığının, Batı'nın Doğu'ya karadan açılan yolu üzerinde olması Batı ile çeşitli ittifak ilişkileri kurmalarında etkindir. Stratejik konumu Bizans İmparatorluğunun da her zaman dostane ilişkiler kurma eğiliminde olmasına neden olmuştur.

Dönemin deniz aşırı ticaretteki hakim gücü olan Venedikli tüccarlar kanalıyla Anadolu'ya girmiş olduğu düşünülen gümüş sikke nadir bir buluntudur. Bu nadir gümüş sikke Balkanlar ve Sırbistan'ın tarihi arka planı eşliğinde tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sırbistan, II. Stefan Uroš Milutin, sikke, Kuva-yi Milliye Müzesi, Balıkesir.

* Yrd. Doç.Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı, e-mail: haceba2005@yahoo.com.

¹ Çalışmalarım esnasında gösterdikleri destek ve sabırdan dolayı Kuva-yi Milliye Müzesi Müdür Vekili Aytekin Yılmaz, Arkeolog Nihat Murat Güven ve müze çalışanlarına teşekkür ederim.

² Kuva-yi Milliye Müzesi'nde bulunan Sırp kralı II. Stefan Uroš Milutin'e ait gümüş sikkenin sınıflandırılması aşamasında değerli desteğini veren ve bilgisini paylaşan, Ortaçağ Sırp dönemi sikkeleri konusunda uzman Profesör Doktor Vujadin Ivanišević'e teşekkür ederim.

A SILVER COIN OF SERBIAN KING STEPHEN UROŠ II MILUTIN (1282-1321) FROM KUVA-Yİ MİLLİYE MUSEUM

ABSTRACT

Museum of Kuva-yi Milliye in Balıkesir which is located in the north-western part of Turkey was established in 1996. The Museum of Kuva-yi Milliye has approximately 2.500 coins from different cultures and ages. As a result of some research, done between 2011-2012 August, one rare silver coin which dated back to Medieval era of Serbia was detected.

There is a silver dinar of Serbian king Stephen Uroš II Milutin (1282-1321) in Kuva-yi Milliye Museum which might have come to Anatolia with the international trade route. Serbian silver dinar was found together with a group of Venetian silver coins and it was wrongly classified to Byzantine Empire which was an effective culture in that era. Most probably, Serbian silver coin which was dated back to the end of the 13th century, might have come to the Anatolia with a trade of Venetia. The coin which is protected in the Museum is the reflection of a rich culture of Anatolia which is the center of overseas trade between East and West.

When Byzantine Empire began to lose its power in 12th century, the idea of independence between Balkan communities developed. Serbian Kingdom which was established in 12th century was getting stronger gradually and its borders were extended. Therefore, Serbian Kingdom reached a balance situation between the West and Byzantine Empire. As the Serbian Kingdom, was located on the overland journey between the West and the East, it had effective relations with its western alliances. Because of its strategical location, Byzantine Empire had to have good relations with them.

This rare silver dinar most probably came to Anatolia with the Venetian merchants who were dominant in the sea trade in that era. It will be presented with the help of the historical background of the Balkans and Serbia.

Key Words: Serbia, Stephen Uroš II Milutin, coin, Kuva-yi Milliye Museum, Balıkesir.

Tarihsel Süreç

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Karadeniz'in kuzeyindeki İskit istilası, Don nehrinden Karpat Dağlarına kadar olan bölgede yaşayan Slav³ halkın Orta Avrupa'ya göç etmesine neden olmuştur. Tuna nehrinin kuzeyi ve batıda Elbe nehrine kadar olan bölgeye yerleşen Slavlar⁴ yüzyıllar

³ Dimnik ve Dobrinić; Concise Oxford Dictionary'de Orta ve Doğu Avrupa'da yaşayan ve Slav dilini konuşan halk topluluğu üyelerinin Slav olduğu bilgisini verirler. Günümüzde de Batı Slavları, Doğu Slavları ve Güney Slavları olmak üzere üç ana grup olduklarını belirtirler (Dimnik-Dobrinić 2008, 12).

⁴ Günümüzde Hırvatistan, Dalmaçya sahil şeridi, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Karadağ topraklarında yaşayan Slavlar, 8. yüzyılın sonlarında yerleşik halkı asimile ederek Slav dilini ortak dil haline getirmişlerdir. Yine de Hırvatlar ve Sırlar alınan topraklarda kurulan idarelere kendi dillerinde isimler vermişlerdir. Tuna Nehri ile Adriyatik sahili arasına yerleşen

Turkish Studies

içerisinde genişleyerek güneye kadar inmişlerdir. Avrupa'da ilk yerleşimlerinden sonraki dönemlerde de Slavlar Balkanlarda üç önemli göç dalgası ile genişlemişlerdir. Tuna Nehri'nin kuzeyinde yaşayan Slavlar, 6. yüzyılın ilk yarısında nehrin karşısına yağma için saldırılarda bulunmuşlardır. 6. yüzyılın ikinci yarısında güneye doğru gerçekleşen ikinci göç dalgasında Slavlar Bizans İmparatorluk sınırları içerisine girerek yerleşmişlerdir. Son ve en yoğun göç dalgası ise 7. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Güneye kadar inen Slavlar, Bizans İmparatorluğu hakimiyetinde bulunan Peloponez ve Ege adalarına yerleşmişlerdir. Yunan topraklarındaki Slav hakimiyeti 600 ile 860 yılları arasındadır. Bölgeyi geri almak isteyen Bizans İmparatorluğu, Slavları Helen kültürü ile tanıştırmış ve Ortodoks dinine geçmelerini sağlayarak 9. yüzyılın sonlarında hakimiyeti ele geçirmişlerdir. Orta Avrupa'da Slavların yerleştiği bölgenin batısı Hristiyan dini, Latin kültürü ve Frank politik gücü altında kalmış, doğusu ise Helen kültürü ve Ortodoks dinini kabul ederek, Bizans İmparatorluğu hakimiyetine girmiştir. Bu bakımdan, Batı ve Doğu etkisi altında kalan Slavların sikke sistemi de her iki kültürden yansımalar taşımaktadır (Dimnik-Dobrinić 2008, 13).

Raška⁵'da hakimiyeti elde eden idarecilerin dönemi Stefan Nemanja (1166-1195) ile başlar⁶. Bu dönemde, Raška'nın hakimiyet bölgesi Bizans sınırlarına kadar yaklaşmıştır (Crnobrnja 2004, 63). Bizans İmparatorluğu hakimiyetinden siyasal bakımdan Stefan Nemanja (1167-1196) döneminde çıkan Sırbistan'ın ilk taç giyen hükümdarı I. Stefan (1196-1228)'dir (Ostrogorsky 1995, 327, 369). Sırbistan İmparatorluğunun ilk parlak dönemi ise I. Stefan Uroš'un 1243-1276 yılları arasındaki iktidarudur. Bulgar Çarlığının zayıflayan Bizans İmparatorluğunun Balkanlardaki gücünü azaltması, I. Stefan Uroš döneminde Sırp Krallığının güçlenmesine neden olmuştur. I. Stefan Uroš döneminde Sırp krallığı topraklarındaki gümüş madenlerinin para basımında kullanılması, paralı askerlerden ordu oluşturması krallığın Balkanlarda güçlenmesini sağlamıştır (Donald 2003, 128). Zengin gümüş maden yatakları sayesinde Balkanların en güçlü krallığı haline gelen Sırp krallığı çevre devletlerin gözlerini üzerine çevirerek, kendisini bağlaşıklık olarak görmek istediği bir konuma yükselmiştir.

Sırp kralı olarak tahta çıkan I. Stefan ile Venedik Dükası Enriko Dandolo'nun büyük kızı Anna Dandolo'nun küçük oğlu olan I. Stefan Uroš (1243-1276) tahttan indirilen ağabeyi Vladislav'ın (1234-1243) yerine Sırp krallığının hükümdarı olmuştur. I. Stefan Uroš ilk olarak Bulgaristan ve Dubrovnik'in oluşturduğu düşman ittifak ile baş etmek zorunda kalmıştır. Bu karşı ittifak ancak Bulgar çarı Mikhael Asen'in 1257 yılında öldürülmesine kadar Sırp kralına sorun yaratmıştır. I. Stefan Uroš güneyde Sicilya hakimi Manfred ve Epiros Despotu Mikhael'in Nikaia İmparatorluğuna karşı oluşturduğu koalisyonu katılarak, 1258 yılında Skopje, Prilep ve Kičevo'yu içine alacak biçimde Makedonya'nın içlerine kadar ilerlemiştir (Allen 1991, 1949; Ostrogorsky 1995, 414). Fakat, 1259 yılında Pelagonia'da Bizans imparatoru VIII. Mikhael Palaeologos tarafından bozguna uğratarak ele geçirdiği bölgelerin tümünü kaybetmiştir (Ostrogorsky 1995, 414). Kuzeyde ise Macaristan ile rekabet etmiş, 1268 yılında Macaristan ile yaptığı başarısız savaşın sonucunda yapılan barış anlaşması görüşmelerinde büyük oğlu Dragutin ile Macar kralı V. Stefan'ın kızı prenses Katalina'nın evliliğine karar verilmiştir⁷.

Slavlar kimliklerini ve dillerini korumuşlarsa da Yunan anakarasına yerleşenler Bizans İmparatorluğunun etkisiyle aynı süreci yaşamamıştır (Dimnik-Dobrinić 2008, 13).

⁵ Ortaçağ Balkan devletlerinden olan Sırbistan (*Σερβία*) Latin kaynaklarda Rascia, Rassia ya da Raxia olarak tanımlanmaktadır. Latince'den türeyerek Slav dilinde Raška olarak adlandırılmıştır (Allen-Kazhdan 1991, 1871-1873).

⁶ İlk idareciler döneminde basılmış sikke bulunmamaktadır.

⁷ Bizans imparatoru VIII. Mikhael Palaeologos da Balkanlardaki pozisyonunu güven altına almak ve hatta geliştirmek adına kızı Anna Palaeologina ile I. Stefan Uroš'un küçük oğlu II. Stefan Uroš Milutin'in evliliğini planlamıştır. 1271-1272 yıllarında Bizans imparatoru Konstantinopolis patriğini Sırbistan'a evlilik ittifakını görüşmeye göndermiş, prenses Anna ve maiyeti Konstantinopolis'e bir sonuç elde edemeden geri dönmüştür (Allen 1991, 1949).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012*

Harita 1. 1000 civarında Sırbistan Devletleri (Jovanović 2002, 7).

İktidarı boyunca I. Stefan Uroš krallığını ekonomik ve politik olarak sağlamlaştırmış, Sırp krallığı Balkanlarda önemli bir güç haline gelmiştir. Transilvanya'daki Moğol istilasından kaçan mülteci Saxon madencileri kullanarak zengin altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir madenleri açtırmıştır. 1241 yılındaki Moğol istilasından kaçan Transilvanya'lı Saxon madenciler ise yeteneklerini ortaya çıkaracak yeni bir çalışma alanını bulmuşlardır (Metcalf 1965, 197). Maden işletmelerinde yaşanan bu gelişme I. Stefan Uroš döneminin, bağımsız olan Dubrovnik'e kadar kıyı merkezleri Kotor, Bar, Ulcinj ve Scutari'deki ticaretini etkileyerek arttırmıştır. Balkanlar ve güney Avrupa'da ticaret ağında kullanılan ve uluslararası geçerliliğe sahip gümüş sikke basan Sırp Krallığı özellikle Adriyatik sahili ve Kuzey İtalya'da hakim olan deniz ticaretinde etkin rol oynamıştır.

En önemli ayrıntı ise I. Stefan Uroš'un ilk Sırp gümüş sikkesini bastırmasıdır. 13. yüzyılın son çeyreğinde prototipi oldukları Venedik grosso'sunu örnek alan Sırp ve Bosna dinarı Balkanların batısındaki para akışını sağlamışlardır (Metcalf 1965, 198). 13. yüzyılın son çeyreği ile 14. yüzyılın başlarında güney Slavlarının sikke sisteminde hızlı bir yükseliş gerçekleşmiştir. Maden yataklarının keşfi ve gümüş sikke basımıyla birlikte, ekonomik gücün getirdiği siyasal güçle Sırp krallığı ve Bosna batıda bulunan Avrupa devletleriyle ticari ilişkilerini geliştirmişlerdir. D. M. Metcalf, bu dönemden önce bölgede sikke buluntularına rastlanmamasını para ekonomisinin henüz gelişmemiş olmasına bağlamaktadır (Metcalf 1965, 200). İktidarının son yıllarında ise oğlu Stefan Dragutin, Macaristan'ın siyasi etkisiyle yasal haklarını ve devlet ilişkilerinde aktif rol almayı talep etmiştir. I. Stefan Uroš bu istekleri reddettiğinde Stefan Dragutin isyan ederek Macaristan ordusunun yardımıyla savaştığı babasını 1276 yılında Gacko'da (Hum) yenmiştir. Tahtından feragat eden I. Stefan Uroš kısa bir süre sonra ölmüştür⁸.

⁸ Muhtemelen 1 Mayıs 1277 yılında Zachlumia'da Symenon rahibi olarak ölmüştür (Allen 1991, 1949).

Harita 2. 1300 civarında Balkan Devletleri (Jovanović 2002, 9).

1282 senesinde avlanırken ayağını kırıp hastalanan Stefan Dragutin (1276-1282) Deževu'da toplanan Aristokratlar Meclisi'nin onayı ile tahttan feragat edip, tahtı küçük kardeşi Milutin'e vermiştir. Milutin tahtın yasal varisi olduğunu vurgulamak için babasının ismini alarak II. Stefan Uroš Milutin (1282-1321) adıyla Raška'da tahta çıkar.

Sicilya kralı Charles d'Anjou, 1261 yılında tekrar kurulan Bizans İmparatorluğuna karşı Venedik ve Papalığın yanı sıra Balkan devletlerini birleştirerek Latin İmparatorluğunu canlandırmaya çalışmıştır. II. Stefan Uroš Milutin'de bu düşünceyle birlikte hareket ederek Bizans İmparatorluğu hakimiyetindeki Makedonya'ya girmiş ve 1282 yılında Skopje kentini zaptetmiştir (Donald 2003, 73; Ostrogorsky 1995, 429). Makedonya topraklarında ilerleyen Sırp ordusunu durdurmanın tek yolunun diploması olduğunu bilen Bizans imparatoru II. Andronikos, ikinci evliliğinden doğan kızı Simonis ile II. Stefan Uroš Milutin'in evlenmesini teklif etmiştir (Ostrogorsky 1995, 451)⁹. Bizans sarayından gelen prensesle evlilik yoluyla daha da güçleneceğini düşünen II. Stefan Uroš Milutin dördüncü evliliğini beş-altı yaşlarındaki Simonis ile Thessaloniki'de yapmıştır. Prensess Simonis'in çeyiz olarak götürdüğü mal varlığı ise Milutin'in zaten Makedonya'da ele geçirdiği Bizans topraklarıdır (Donald 2003, 129; Treadgold 1997, 749). Bu diplomatik alışveriş sonucu II. Stefan Uroš Milutin Bizans sarayı ile akrabalık bağı kurarak hiyerarşik bakımdan güçlenmiş, Bizans imparatorluğu ise zaten kaybettiği toprakları evlilik bağıyla vermiş gibi göstererek siyasal gücünün sarsılmasını önlemiştir. Bu evlilikle birlikte ileride Sırp krallığının tahtında hak iddia edecek bir pozisyona bile gelme ihtimali de göz ardı edilmemiştir.¹⁰ Konstantinopolis patriği tarafından uygunsuz görülen bu evlilik, patriğin ikna edilmesi sonucunda Bizans İmparatorluğunda kabul görmüş ve bu sayede Makedonya topraklarında Sırp'ların ilerlemesi

⁹ II. Stefan Uroš Milutin'in ilk karısı Thessaly despotu I. Ioannes Doukas'ın kızı Helena'dır (Allen 1991, 1949).

¹⁰ II. Andronikos'un ikinci karısı Montferratlı Irene imparatorun ortak iktidarına ilk evliliğinden olan oğlu IX. Mikhail'in yanı sıra kendi üç oğlunun dahil edilmesini, hatta imparatorluğun tıpkı batı tarzında prensliklere paylaştırılmasını istemiş, talebi kabul görmeyince de Thessaloniki'ye gitmiştir. Burada üç oğlu ile birlikte yaşamaya başlayan Irene bu kez, Sırp kralı II. Stefan Uroš Milutin'le evlendirilen kızı Simonis kanalıyla oğullarına Sırp tahtının velihtli olma yolunu açmaya çalışsa da başarılı olamamıştır (Ostrogorsky 1995, 443).

Turkish Studies

durdurularak Thessaloniki'nin elden gitmesi engellenmiştir. Sırp Krallığı ise uzun bir tarihi geçmişe ve köklü bir kültüre sahip Bizans İmparatorluğunun kültürel ve sanatsal gelişimlerini yakından izleme olanağı bulmuştur (Donald 2003, 130). Bizans İmparatorunun kızı ile yaptığı evlilikle güçleneceğini düşünen II. Stefan Uroš Milutin, ağabeyi Stefan Dragutin ve Zeta'da idareci olarak yer alan oğlu III. Stephen Uroš Dečanski'nin isyan etme olasılıklarına karşı iç huzuru korumak amacındadır (Allen 1991, 1950)¹¹.

II. Stefan Uroš Milutin döneminde Sırp Krallığı ekonomik, askeri ve kültürel bakımlardan ilerleme kaydetmiştir. II. Stefan Uroš Milutin hakimiyetinde Raška her bakımdan yükselişe geçmiştir (Treadgold 1997, 837). Raška'nın gelişmesi için kapsamlı imar faaliyetlerini sürdüren idarecilerden olan II. Stefan Uroš Milutin, Gračanica ve Banjska manastırlarını inşa ettirmiştir. Milutin döneminde sınırlar güneyde Bizans İmparatorluğuna doğru genişlediği gibi kuzeyde Braničevo'yu da kapsayacak biçimde ilerlemiştir (Crnobrnja 2004, 69). II. Stefan Uroš Milutin'in 1321 yılında ölümüne kadar Sırp Krallığı ve Bizans İmparatorluğu dostane ilişkilerini sürdürmüştür.¹²

Krallık Dönemi Sikke Sistemi ve İkonografisi

İlk Sırp sikkesi kral Stefan Radoslav (1228-1234) döneminde basılmıştır¹³. Bu sikkeler gümüş ve bakır madeninden basılan çukur Bizans sikkeleri ile benzerdir (Hendy 1999, 635-38, Plate XLVII)¹⁴. Radoslav döneminde basılan sikkeler oldukça nadirdir ve ardılları tarafından da üslup bakımından devam ettirilmemiştir. Stefan Radoslav sonrasında Sırp kralları sikke tipleri ve üslubunda Venedik sikkesi grosso'yu örnek alarak sikke bastırmışlardır (Crnobrnja 2004, 63-64; Mackay 2010, 160). Ortaçağ Sırp dönemi idarecileri döneminde altın sikke basılmamıştır. Sırp bakır çukur/scyphate¹⁵ sikkelerin oldukça az miktarda bulunması muhtemelen, ekonomide de çukur bakır sikkelerin önemli bir role sahip olmadıklarının göstergesidir (Metcalf 1965, 203)¹⁶.

Henüz ilk adımlarını atmış olan Sırp Krallığı sikke sisteminin erken evresinde, Bizans İmparatorluğu sikkeleri örnek alınarak bakır çukur sikkeler basılmış, daha sonra ise 13. yüzyılda Akdeniz'de hakim güç haline gelen ve ticareti ellerinde tutan Venedik gümüş sikkesi model

¹¹ 13. yüzyılın sonlarına doğru Braničevo ve Kučevo'yu da alarak sınırları genişleten Stefan Dragutin ile Bizans İmparatorluğuyla daha kuvvetli politik bağlar kurmak isteyen kardeşi II. Stefan Uroš Milutin anlaşmazlığa düşmüştür (Ostrogorsky 1995, 456). Bizans imparatoru ile Sırp tahtının Stefan Dragutin'in oğluna kalmaması konusunda anlaşan II. Stefan Uroš Milutin'le Stefan Dragutin arasındaki bu anlaşmazlık, 1313 yılında papazların çabaları sonucu yatıştırılmıştır.

¹² Sırp kralı II. Stefan Uroš Milutin, 1312 yılında Trakya'yı zapteden yaklaşık 2000 kişiden oluşan Türk savaşçılara karşı Bizans İmparatoruna destek olmak amacıyla 2000 atlı göndermiştir (Donald 2003, 149; Ostrogorsky 1995, 436). Bu yardım, Bizans İmparatorluğu ile kurulan dostane ilişkiler ve evlik yoluyla kurulan akrabalık bağliliğinin göstergesidir. Charles d'Anjou'nun birleşik bir imparatorluk kurma hayallerini ölümünden sonra Charles Valois sürdürerek 1306 yılında Venedik ve 1308 yılında kral II. Stefan Uroš Milutin'le yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesi konusunda anlaşma yapmıştır. II. Stefan Uroš Milutin'in bu anlaşmaya sadık kalmamış, kardeşi Stefan Dragutin ile 1301-1312 yılları arasında yaptığı uzun savaşın sonra doğuda Bizans İmparatorluğu yönetecek gücü toparlamaya çalışmıştır. Hatta, Bizans İmparatorluğu ile ikili ilişkilerini sürdürmeye devam ederek, kimi zaman askeri yardımda bulunmuştur (Ostrogorsky 1995, 458).

¹³ Sırp Krallığının ilk taç giyen imparatoru I. Stefan ile III. Aleksios'un en küçük kızı Evdokia Doukaena'nın çocuğu olan Stefan Radoslav, Thessaloniki imparatoru Theodoros Komnenos Doukas'ın kızı Anna Doukaena ile evlenmiş ve böylece hem atalarından dolayı hem de evlilik kanalıyla Bizans imparatorluğuyla yakın ilişkiler içerisinde olmuştur (Hendy 1999, 635). Yarı Bizans kanı taşıyan Stefan Radoslav adına basılan sikkelerde güçlü biçimde Bizans sikke geleneği etkisi görülmesi bu anlamda şaşırtıcı değildir.

¹⁴ Stefan Radoslav'ın sikkelerinin Bizans sikkeleri ile aynı olması muhtemelen Thessaloniki darphanesi sikke basım ustalarının imparatorluk adına bastıkları kalıpların aynısını Stefan Radoslav için üretmiş olmalarından kaynaklanmaktadır (Dimnik-Dobrinic 2008, 39).

¹⁵ İç bükey formdaki Bizans sikkeleri için kullanılan terim (Grierson 1999, 59).

¹⁶ Theodoros Komnenos Doukas ile ittifak yapan Stefan Radoslav resmi kararlameleri Yunanca imzalamış ve döneminde basılan sikkelerde de Yunanca lejand kullanılmıştır (Allen-Kazhdan 1991, 1873).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

alınmıştır. Böylece, Balkanlar ticaretinde de kullanılan Venedik dukat¹⁷'inin yanında 13. yüzyılda yeni kurulan Sırp ve Bulgar krallıkları kendi sikke üretimlerine başlamışlardır (Williams 1997, 81). 1280 yılından itibaren Sırp gümüş sikkeleri Doğu Akdeniz sahilindeki ticari faaliyetlerde yerini almıştır (Dimnik-Dobrinić 2008, 236).

Sırp Krallığının erken döneminde basılan sikkelerin çoğu tasvir üslubu, ağırlık ve basım tekniğiyle Venedik ve Bizans İmparatorluğu etkisini taşımaktadır. Sırp kralı I. Stefan Uroš (1243-1276) ve Stefan Dragutin (1276-1282) dönemlerine ait sikkeler Venedik sikke birimi grosso'yu andırmaktadır. Bu iki farklı Sırp kralının benzer tasvir üslubu taşıyan gümüş sikkeleri ise arka yüzlerinde yer alan kralın isim ve unvanını içeren lejandlarından ayırt edilebilmektedir.

İlk dinar ise adını Roma sikke birimi denarius'tan almış ve kral I. Stefan Uroš iktidarında basılmıştır¹⁸. Düzenli olarak kral I. Stefan Uroš tarafından iktidarının muhtemelen son dönemlerinde basılan dinar, ait olduğu kralın ismi ve unvanını taşır ve Venedik grosso'su ile birebir aynıdır. Sikke sistemini ve ikonografisini tekrar düzenlemek isteyen I. Stefan Uroš Bizans sikkelerinin yerine Venedik grosso'sunun benzeri sikkeler bastırmıştır. I. Stefan Uroš'un döneminde basılan sancak dinar olarak adlandırılan gümüş sikkenin ön yüzünde İsa, arka yüzünde ise kralın Nemanja hanedanının koruyucu azizi Aziz Stephen ile aralarında sancak taşır tam boy cepheden betimleri yer almıştır (Dimnik-Dobrinić 2008, 39).

II. Stefan Uroš Milutin iktidarında ise haç dinar olarak adlandırılan ön yüzünde İsa, arka yüzünde kral ile aralarında haç asa taşıyan hamî Aziz Stephen'in tam boy cepheden tasvirleri bulunmaktadır. 13. yüzyılın ortalarında Kral IV. Stefan Uroš Dušan (1331-1346) ön yüzde yer alan tahtta oturan İsa tasvirinin üzerine Cennet'in giriş kemerini sembolik olarak ifade eden bir gök kubbe ekleyerek, sikke ikonografisine yenilik katar. Krallık döneminin sonuna doğru ise ilginç bir tip olan miğfer dinar Sırp Krallık sikke ikonografisine girer (Dimnik-Dobrinić 2008, 39)¹⁹. Miğfer dinar basımı ile kutsal kişi ve sembollerin yanı sıra askeri niteliklerinde öne çıkarılmak istendiği anlaşılmaktadır (Dimnik-Dobrinić 2008, 41). Kralın büyük bir kumandan olarak öneminin vurgulanmasını amaçlayan bu tasvir tipi dünyevi gücün ön plana çıkarılmaya çalışılması olmalıdır.

¹⁷ Adını Venedik'ten alan duchy sikkelerinin iki tipi için kullanılan terim, 13. ve 14. yüzyılların başlarında gümüş grosso'yu ifade eder (Grierson 1999, 53). 1201 yılında ilk defa basılan sikke 2.20 gram ağırlığındadır. Konstantinopolis'te bir yüz yıl sonra basilikon adı altında taklit edilmiştir. Bizans imparatoru II. Andronikos Palaiologos tarafından 1304 yılından önce tedavüle sokulan küçük gümüş sikke birimi basilikon, 2.20 gr. ağırlığındadır ve Venedik gümüş dukatı model alınarak yapılmıştır (Grierson 1999, 53). Kısacası, duka (ducatu aureus) 1284/5 yılında yaratılan ve ağırlığı 3.56 gram olan altın sikke birimidir (Grierson 1999, 55).

¹⁸ Roma gümüş sikkesi denarius'un ismi, Slav dünyasında kullanılan gümüş sikke birimine dinar olarak yansımıştır. Denarius grossus, grosso, groš ve matapan olarak adlandırılan sikke birimleri ile dinar benzerdir (Dimnik-Dobrinić 2008, 232).

¹⁹ Miğfer dinarda REX STEFAN (Kral Stefan), MONITA REX STEFA (Kral Stefan'ın Sikkesi) ve STEFANVS DEI GRA REX (Tanrı'nın İnayetiyle Kral Stefan) olmak üzere üç temel Latince yazıt kullanılmıştır (Dimnik-Dobrinić 2008, 41).

Harita 3. Ortaçağ'da Balkanlarda Darphaneler (Dimnik-Dobrinić 2008, 9, Map 2).

I. Stefan Uroš ve Stefan Dragutin döneminde Venedik gümüş sikkesi grosso'yu model alan sikkeler basılmıştır. Bu dönemde basılan sikkelerin ön yüzünde tahtta oturan İsa **IC/XC** monogramıyla birlikte, arka yüzde ise kral ve Aziz Stefan'ın beraber tam boy cepheden tasvirleri yer alır. Ardıl iki dönemin sikkelerinin ayırt edici özelliği ise lejandlarındadır.²⁰ İlk sınıflamalarda, I. Stefan Uroš'un sikkelerinde "**VROSIVS**" unvanını kullandığı düşünülmekle birlikte, henüz kapsamlı çalışmalar ve bu tip sikkeleri basan darphaneler hakkında araştırmalar yapılmadığı için kesinlik kazanmadığı ifade edilmektedir. **STEFAN** ve **VROSIVS** isimlerinin I. Stefan Uroš (1243-1276), Stefan Dragutin (1276-1282; 1284-1316 Kuzey Sırbistan), II. Stefan Uroš Milutin (1282-1321) ve III. Stefan Uroš Dečanski'nin (1321-1331) sikkelerinde kullanılması, sikkelerde yer alan betimlerin de Venedik grosso'su modelinde olması kronolojik sınıflamada bir takım sorunlar ortaya çıkarmaktadır. D. M. Metcalf; Sırp Krallığına ait 1281 ve 1282 tarihli belgelerde yer alan Venedik'in ticarete Sırp sikkesinin değerine karşı aldığı hukuki kararların, 13. yüzyılda Sırp Krallığının ticarete aktif olmaya başladığı ve sikkesinin de uluslararası ticarete kullanıldığını açıkladığından bahsetmektedir (Metcalf 1965, 203-204)²¹. Sırp sikkelerinin düzenli olarak basılması, muhtemelen iktidarının son yıllarında II. Stephen Uroš Milutin'le başlar. Venedik grosso'sunu örnek alan Sırp sikkeleri, içeriğindeki gümüş alaşımın devamlı düşürülmesiyle 1282 yılında Venedik'in ekonomik anlamda parasal ambargosuyla karşılaşmıştır.

Sırp sikkeleri konusunda çalışan uzmanlar üzerinde "**STEFANVS**" ismi bulunan sikkelerin I. Stefan Uroš'a atfedildiğini düşündükleri gibi bu sikkelerin oğulları Stefan Dragutin ve II. Stefan Uroš Milutin'in sikkelerinden de kolaylıkla ayırt edilemediğini özellikle vurgulamaktadırlar. Stefan Dragutin'in sikkelerinde "**STEFANVS-R/E/X -STEFAN**" lejandı yer almaktadır. II. Stefan Uroš Milutin döneminde basılan sikkelerde ise **VROSIVS R/E/X .S.STEFANVS**, **(SS)TEFANV' R/E/X VROSIVS**, **STEFAN R/E/X (S)STEFAN** gibi farklı

²⁰ Venedik matapan'ını örnek alan I. Stephen Uroš dönemi sikkelerinde Latince yazıt ve lejand kullanılmıştır. Stefan Dragutin ise Kiril alfabesini döneminin dinarı üzerindeki yazıtlarda kullanan ilk kraldır (Dimnik-Dobrinić 2008, 41).

²¹ Venedik'in 1282 yılında Sırp sikkelerine ambargo koymasının nedeni kesin olarak bilinmemekle birlikte muhtemelen Sırp dinarının içerisindeki gümüş miktarının düşürülmesine tepki olmalıdır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

çeşitlerde lejandlar bulunmaktadır. Brskovo, Novo Brdo ve Rudnik özellikle II. Stefan Uroš Milutin döneminde aktif olan darphanelerdir (Crnobrnja-Crnobrnja 2004, 69).

II. Stefan Uroš Milutin döneminde basılan sikkelerin de farklı betim üsluplarına sahip olduğu görülmektedir. Bu döneme ait bir yüzünde İsa ve diğer yüzünde ise tahtta oturan hükümdar tasvirlerinin kullanıldığı sikkeler de bulunmaktadır²². Arkalıksız tahtta oturan hükümdar tipinde Bizans sikke ikonografisiyle yakın bir üslup ilişkisi fark edilmektedir. Arkalıksız tahtta oturan kralın bir elinde haç asa, diğer elinde bir küre üzerinde yükselen potent haç ya da patrik haçı²³ taşır betimine Geç Dönem Bizans/Palaeologoslar Dönemi Thessaloniki darphanesi basımı sikke örneklerinde rastlanmaktadır. Arkalıksız ya da kare arkalıklı tahtta oturur imparator betimi Bizans sikke ikonografisinde sık kullanılan bir tip olmamasına rağmen, imparatorun elinde taşıdığı güç sembolleri ve imparatorluk nişanları II. Stefan Uroš Milutin'in sikkelerindeki kral tasviri ile benzerdir. II. Stefan Uroš Milutin'in Aziz Stefan²⁴ ile aralarında patrik haçlı asa taşıdıkları tam boy cepheden betimi ise yine Bizans sikke ikonografisinde Orta Bizans Dönemi sikkelerinde sıklıkla kullanılan betim üslubuyla paralellikler taşımaktadır. II. Stefan Uros Milutin'in sikkelerinde sadece kare arkalıklı tahtta oturan İsa tasvirinin kullanımı ise Bizans sikke ikonografisinden ziyade Venedik sikke ikonografisi tipini vermektedir. Kralın sikkelerdeki betimi tamamen Batı tarzında olup, kostüm ve tacı Bizans sikke geleneğinden farklıdır. Sikkelerin ön ve arka yüzlerinde kullanılan çeşitli süsleme motifleri de Bizans ve Ortaçağ'a ait Batı sikkeleri ile aynıdır.

M. Jovanovic, nümizmatlar arasında II. Stefan Uroš Milutin döneminde basılan sikkelerin tarihlendirilmesi konusunda görüş ayrılıkları olduğundan bahseder (Jovanovic 2002, 21-24). Kendisinden önce tahtta olan ağabeyi Stefan Dragutin iktidarında basılan sikkeler ile II. Stefan Uroš Milutin döneminde basılan sikkelerin sınıflaması konusunda nümizmatların ortak değerlendirmede bulunmadıklarından bahseder. Bir kısım nümizmat ve tarihçinin; üzerinde Stefan ismi bulunan sikkelerin Stefan Dragutin'e ait olmaları gerektiğini, bu tip sikkelerin Milutin ile beraber hareket ettikleri dönemde basıldığını ve tahttan feragat ettikten sonra da aynı tip sikkeleri Milutin'in standart sikke ağırlığına sadık kalarak bastırıldığını düşündükleri belirtilmektedir (Ivanišević 2001, 21)²⁵.

Gümüş Dinar / II. Stephen Uroš Milutin(1282-1321)

Ön Yüz: Kare arkalıklı tahtta oturan haç nimbuslu, üzerinde khiton²⁶ ve himation²⁷ giyimli İsa, sağ eli takdis pozisyonunda, sol elinde ise Kutsal Kitap taşımaktadır²⁸. **IC XC**.

²² Tahtta oturan idareci betimi Sırp kralı II. Stefan Uroš Milutin'in sikke tiplerine yeni katkısı olduğu gibi VROSIVS R/E/X ya da STEFAN R/E/X lejandları da dönemin özgün yazıtlarıdır (Crnobrnja 2004, 69).

²³ Çift haç kollarına sahip haç tipi.

²⁴ İlk martir olarak bilinen Aziz Stefan Hristiyan dünyasında en çok hürmet gören kutsal kişilerdendir. Ortodoks inancında saygın bir yere sahip olan azizin kutsal günü 26 Aralık'tır. Ortaçağ'dan itibaren Ortodoks Sırp halkının hami azizi olarak değer görmektedir (Hunt 2001, 171).

²⁵ V. Ivanišević'in sınıflamasına göre ikinci tip sikkeler grubuna dahil olan bu gümüş sikkelerin ortalama ağırlıkları 2.17 gr. ile 1.4 gr. arasında değişmektedir (Ivanišević 2001, 21)²⁵.

²⁶ Uzun kollu, sade ve yakasız gömlek ya da kaftan biçimindeki khiton tasvirlerde İsa ve azizlerin üzerinde görülür (Ünal 2010, 396).

²⁷ Kolsuz, uzun ve dökümlü giysi.

²⁸ Sırp sikkelerinin temel ön yüz betimi olan arkalıklı tahtta İsa, Bizans sikke ikonografisinden alınmış bir tasvir üslubudur. Bizans imparatorlarının siyasi propaganda unsuru olarak sikke betimlerini kullandıkları bilinmektedir. Kare arkalıklı tahtta oturan İsa betimini sikkelerinin ön yüzünde bastıran Bizans imparatorları tebaalarına göksel gücün yeryüzündeki temsilcisi olduklarını ve ilahi gücü ellerinde bulundurduklarını göstermek istemektedirler. Roma döneminin pagan inanışına göre yüksek arkalıklı tahtta Tanrılar, arkalıksız tahtta ise Romalı idareciler oturur. Yüksek arkalıklı tahtın kutsal kişilere ait bir sembol olarak Bizans İmparatorluğu döneminde de devam ettiği görülmektedir. Sırp kralları da bu hiyerarşik düzene uygun üslupta sikke ikonografisini kullanmışlardır (Dimnik-Dobričić 2008, 39).

Turkish Studies

Arka Yüz: Sağda nimbuslu, sakal ve bıyıklı Aziz Stefan ve solda kral tam boy cepheden, aralarında sancak taşırlar. Kralın sol elinde akakia ve Aziz Stefan'ın sol elinde göğsüne doğru tuttuğu Kutsal Kitap bulunmaktadır.²⁹ Aziz Stefan özgün kostümü olan sticharia ve kolsuz bir manto giyimlidir.

VROSIVS R/E/X S STEFAN

Ref.: Ivanišević 2001, 21, type 2.1; Crnobrnja 2004, 69, no. 36; Dimitrijević 1997, no.11, 35.

1. 23 mm., Envanter No. 81.

1

2 (Detay)

Çağdaşı olan Venedik grosso'su temel alınarak basılan Sırp Kralı II. Stefan Uroš Milutin'e ait gümüş sikke Balıkesir Kuva-yi Milliye Müzesi sikke seksiyonunda korunmaktadır. Bursa Müzesi'nden devir ile Balıkesir Müzesi'ne 7 adet Venedik sikkesiyle beraber nakledilen 1 adet gümüş Sırp sikkesi kayıtlara Bizans sikkesi olarak geçmiştir. Müzeler arası devir kanalı ile Balıkesir Müzesi'ne gelen Sırp sikkesi nadir bir örnek olmasıyla önemli olduğu gibi, ülkemizde yer alması da bir o kadar ilginçtir. Ortaçağ'da uluslararası deniz ticareti faaliyetlerine örnek oluşturmaktadır. Muhtemelen, 7 adet Venedik sikkesi ile beraber bulunduğu için Sırp sikkesi de aynı gruba dahil edilmiş ve müzelerimizde konu üzerinde çalışan uzman olmamasından dolayı ait olduğu kültüre sınıflandırılmamıştır. Ön ve arka yüzündeki tasvir ve lejandların günümüze kadar korunarak gelmesi, gümüş Sırp sikkesinin tarihlendirilmesi aşamasında kolaylık sağlamıştır. Bizans sikke ikonografisinde örneklerine sıklıkla rastlanan kare arkalı tahta oturan İsa tasviri, Venedik sikke örneklerinde olduğu gibi Sırp sikkesinde de kullanılmıştır. Haç nimbuslu ve sakallı betimlenen İsa sağ eliyle üzerinde beş nokta bezemeden oluşan motif olan kutsal kitabı hafifçe sola

²⁹ II. Stefan Uroš Milutin'e ait gümüş sikke, I. Stefan Uroš dönemine ait sikkelerle betim üslubu ve lejandı bakımından benzerlik taşımaktadır (Crnobrnja 2004, 67, no. 34).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

doğru yönelen dizlerinin üzerinde taşımaktadır. İsa'nın başının her iki yanında **IC XC** monogramı ve kare arkalıklı tahtın üst sol ve sağ köşelerinde de üç nokta bezemeden oluşan süslemeler yer almaktadır. İsa'nın oturduğu tahtın her iki yanında ise süslü minderler bulunmaktadır. Üzerindeki nokta bezemelerle, değerli taşlarla bezeli izlenimi verilen taht ise oldukça gösterişli durmaktadır. Dökümlü olarak betimlenen kostümü de sikkenin oldukça küçük tasvir alanına sahip yüzeyinde özenle ve detayla yapıldığını göstermektedir. Tahtta oturan İsa'nın sağ yanındaki boşlukta bir adet küçük fleur de lys³⁰ tasviri vardır.

Sancak dinar ön yüzünde kare arkalıklı tahtta oturan İsa tasviri ile Bizans sikkeleriyle, arka yüzde ise aralarında uzun bir asa üzerinde yükselen sancak tutan kral ve Aziz Stefan betimiyle Venedik sikkeleriyle benzer nitelikler taşımaktadır. 13. yüzyıl sonlarına tarihlenen gümüş Sırp sikkesi ikonografik olarak incelendiğinde hem Batı hem de Doğu etkisini birlikte yansıtmaktadır. Döneminin nadir örneklerinden olan sancak dinar'ın Kuva-yi Milliye Müze'sinde yer alması şaşırtıcı olduğu kadar değeri bakımından da önemlidir.

Sırp Hükümdarlar³¹

Stefan Nemenja (1167-1196)

Stefan (İlk Taç Giyen) (1196-1228)

Stefan Radoslav, kral (1228-1234)

I. Stefan Vladislav, kral (1234-1243)

I. Stefan Uroš, kral (1243-1276)

Stefan Dragutin, kral (1276-1282)

II. Stefan Uroš Milutin, kral (1282-1321)

II. Vladislav (1321-1324)

III. Stefan Uroš Dečanski, kral (1321-1331)

IV. Stefan Uroš Dušon, (kral 1331-1346; çar 1346-1355)

V. Stefan Uroš, çar (1355-1371)

Vukašin Mrnjavčević, kral (1365-1371)

Lazar Hrebeljanović, prens (1371-1389)

³⁰ Fleur-de-lys olarak da bilinen zambak/süsen çiçeği 13. ve 14. yüzyıllarda farklı kültürler tarafından dekoratif ve sembolik anlamda ortak amaçlar için kullanılmış bir motiftir (Ünal 2010, 271). Antik dönemde farklı toplumlar tarafından çeşitli objelerde süsleme amaçlı kullanılan zambak motifi politik, sembolik ya da ikonografik anlamlar taşımaktadır (Cirlot 1983, 188-189.) Kraliyet ailesi ve soylu sınıf tarafından kullanılan fleur de lys politik gücü ifade etmektedir. Politik bir simge olarak üst sınıf tarafından kullanılan bu motif, Ortaçağ Hristiyan sanatında kutsal bir simge olmasından dolayı sıklıkla tercih edilmiş olmalıdır. Bizans sikke ikonografisinde de, özellikle 14. yüzyılda sıklıkla kullanılmasıyla dikkat çekmektedir. Geç Dönem Bizans sikkelerinde tasvirine sık rastlanan fleur de lys Aziz tasvirleriyle birlikte kullanılmıştır. Bizans imparatoru II. Andronikos Palaeologos dönemine tarihlenen sikkede yer alan Aziz Tryphonos betiminin sağ altında yer alan fleur de lys azizin atribüsü olmalıdır (Ünal 2010, 271-272, Resim 219-220; Bendall-Donald 1974, 1-2, M.1; Bendall-Donald 1979, 38, no.8). Kutsal bir obje olarak Geç Bizans dönemi sikke ikonografisinde yer almasının yanı sıra, saflığın sembolü olarak süsen çiçeği Hristiyan sanatında kullanılmış ve özellikle Meryem ile özdeşleştirilmiştir. Süsen çiçeğinin üç yaprakla betimlenmesinin ise sembolik olarak Teslis'i ifade ettiği düşünülmektedir. Dini anlamlarının yanı sıra süsen çiçeği çok eski dönemlerden beri imparatorluk nişanı olarak da kullanılmıştır (Becker 1994, 178).

³¹ Sırp idarecilerin kronolojik sıralaması için bkz; Dimnik-Dobrinić 2008, 239.

Stefan Lazarević (dük 1389-1402; despot 1402-1427)

George Branković (dük 1427-1429; despot 1429-1456)

Duke Ivaniš (1435-1453)

Lazar Branković, despot (1456-1458)

KAYNAKÇA

- ALLEN J. S., "*Stefan Uroš I*", ODB, Vol. 3, 1991, 1949.
- ALLEN J. S., "*Stefan Uroš II Milutin*", ODB, Vol. 3, 1991, 1949-1950.
- ALLEN J. S. – A.KAZDHAN, "*Serbia*", ODB, Vol. 3, 1991, 1871-1873.
- BECKER U., *The Element Encyclopedia of Symbols*, Dorset 1994.
- BENDALL S.- P. J. DONALD, *The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos 1258-1281*, London 1974.
- BENDALL S. – P. J. DONALD, *The Later Palaeologan Coinage*, London 1979.
- CIRLOT J. E., *A Dictionary of Symbols*, London, 1983.
- CRNOBRNJA A. – N., *Belgrade's History from the Numismatic Record*, Belgrade 2004.
- DIMITRIJEVIĆ S., *Medieval Serbian Coins*, Belgrade 1997.
- DIMNIK M.- J. DOBRINIĆ, *Dobrinić, Medieval Slavic Coinages in the Balkans: Numismatic History and Catalogue*, London 2008.
- DONALD M. N., *Bizans'ın Son Yüzyılları*, İstanbul 2003.
- GRIERSON P., *Byzantine Coinage*, Washington, D.C. 1999.
- HENDY M. F., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume 4 Alexius I to Michael VIII/Part 2*, Washington D.C. 1999.
- HUNT E. D., *The Traffic in Relics:some Late Roman Evidence*, S. Hackel (ed.), *The Byzantine Saint* (New York 2001), 171-180.
- IVANIŠEVIĆ V., *Novcarstvo srednjovekovne Srbije (Serbian Mediaeval Coinage)*, Belgrade 2001.
- JOVANOVIĆ M., *Serbian Medieval Coins (third edition)*, Belgrade 2002.
- MACKAY J. Dr., *Coins and Coin Collecting*, London 2010.
- METCALF D.M., *Coinage in the Balkans 820-1355*, Chicago 1965.
- NICOL, D. M., *Bizans ve Venedik*, İstanbul 2000.
- OSTROGORSKY G., *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara.
- TALBOT A. M.- A. KAZDHAN (eds.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 Vols. New York 1991.
- TREADGOLD W., *A History of the Byzantine State and Society*, California 1997.

ÜNAL C., Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Bizans Sanatı Programı, İzmir 2010 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

WILLIAMS J.(ed)., Money A History, London 1997.